

VEZE IZMEĐU KONTINENTALNE I PRIMORSKE HRVATSKE TIJEKOM NEO/ENEOLITIKA

UDK 902 (497.5) "634" "636"
Primljeno/Received: 2001. 3. 15.
Prihvaćeno/Accepted: 2001. 3. 26.

Tihomila Težak-Gregl
HR-10000 Zagreb
Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta
Ivana Lučića 3

Cilj je ovoga rada utvrditi veze između kontinentalnih i primorskih dijelova Hrvatske, njihove mogućnosti, vrstu, intenzitet i značenje kroz prapovijesna razdoblja na temelju različitih arheoloških nalaza i tragova. Današnju Hrvatsku čine tri velike prirodno-geografske cjeline: kontinentalna Hrvatska, primorska Hrvatska i gorska Hrvatska. Međutim, zbog njezina specifičnog oblika, pojedini njezini dijelovi nisu uvijek povezani najkraćim mogućim putovima preko vlastitog teritorija nego te komunikacije idu preko drugih država. Stoga, slijedeći moguće prapovijesne komunikacije često moramo izlaziti iz današnjih teritorijalno-administrativnih granica.

Ključne riječi: prapovijest, neolitik, eneolitik, komunikacije, putovi, trgovina, sirovine, keramika, kamen, školjke

Jesu li prapovijesne zajednice ljudi međusobno komunicirale, izmijenjivale iskustva i dosegnuća, održavale trgovačke ili neke druge veze? U kojim prostornim relacijama su se mogle one odvijati? Iako je danas u načelu nedvojbeno postojanje kako direktnih komunikacija, migracija čitavih populacija, tako i strujanja ideja, arheološka znanost još uvijek pokušava naći konkretne i relevantne dokaze. A kakve to konkretne dokaze prapovijesna arheologija može ponuditi? U prvom redu i najčešće različite keramičke izradevine, koje je zahvaljujući specifičnim i karakterističnim oblicima, tehnologiji pečenja, ukrasnim stilovima i sl. lako razlikovati od kulture do kulture, pa tako i uočiti one koji se ne uklapaju u uobičajenu keramografsku sliku određene prapovijesne zajednice. Najčešće su u pitanju različite posude, ali to mogu biti i figurice, a i neki drugi utilitarni ili simbolički predmeti (utezi, pršljenci, pečati, apotropejski privjesci itd.). Značajan pokazatelj međusobnih komunikacija mogu biti sirovine za izradu oruđa, oružja, nakita. U vremenu neolitika, pa i dobrim dijelom eneolitika, to

su određene vrste kamena, različiti minerali za dobivanje boja, školjke i puževi, bez obzira jesu li služili za izradu nakita ili pak za ishranu. Tijekom eneolitika to su različite rudače iz kojih se taljenjem dobivaju metali. Dakako, da su među neolitičkim i eneolitičkim zajednicama cirkulirali i drugi proizvodi, osobito produkti poljodjelstva i stočarstva, pa i lova, ali oni se rijetko ili gotovo nikada ne mogu dokazati neposrednom arheološkom građom. Međutim, valja odmah istaći da sve spomenute kategorije dokaza mogu upućivati na različite intenzitete i razine međusobnih veza. Za neke ćemo ustvrditi da su direktan import iz jedne kulture u drugu, za druge ćemo reći da su strani element u određenom okruženju, ali nastao lokalno, tek pod tuđim utjecajima, dok će nam veća količina takvih elemenata katkad poslužiti i kao dokaz migracija čitavih populacija ili određenog broja njezinih članova. Kad su u pitanju izradevine od stranih sirovina, poput određenih vrsta kamena kojeg nema u neposrednom ili bližem okolišu, neke vrste školjaka ili opsidijana, također se postavlja pitanje jesu li

predmetom razmjene bile već gotove izrađevine ili se trgovalo samo sirovinom, a onda u domaćim radionicama, odnosno vlastitoj kućnoj radinosti izrađivalo predmete.

Položaj Hrvatske određen je njezinom pripadnošću dvama europskim civilizacijskim krugovima, Srednjoj Europi i Sredozemlju. Ona se sastoji od triju velikih prirodno-geografskih cjelina: kontinentalne Hrvatske (središnja ili sjev.zap. Hrvatska koju čine Zagreb i okolica, Hrv. zagorje, te Međimurje; istočna Hrv. sa Slavonijom, Baranjom i zapadnim Srijemom), primorske Hrvatske (Istra, Kvarnersko primorje, Dalmacija) te gorske Hrvatske između njih koju čine Gorski kotar i Lika (Atlas Europe 1997 : 345). No zbog svog specifičnog oblika, pojedini njezini dijelovi nemaju direktnih najkraćih komunikacija preko teritorija Hrvatske, nego preko drugih država (primjerice Istra ili južna Hrvatska). Dakako, te su komunikacije u prapovijesti išle najkraćim mogućim putovima što znači da ćemo slijedeći arheološke tragove tih komunikacija često morati izlaziti iz okvira današnjih teritorijalno-administrativnih državnih granica. Dio tih prirodnih putova ide preko gorske Hrvatske koja zbog svojih ne prevelikih visina nije bila nepremostiva prepreka niti u najranijim prapovijesnim razdobljima. No upravo je to područje, dakle Gorski kotar i Lika, najslabije istraženo područje Hrvatske kada su u pitanju lokaliteti iz vremena neolitika i eneolitika. Važan komunikacijski pravac između kontinentalnog dijela i primorskog svakako je i dolina rijeke Une, no i to je jedno od slabije istraženih područja. Doline rijeka jadranskoga sliva nedvojbeno su važni komunikacijski pravci i one su se već višestruko arheološki potvrdile, ali one vode na prostor Bosne i Hercegovine, pa tek onda posredno i do Slavonije. Istra je pak daleko bolje prirodno povezana s prostorom Slovenije, ili pak jadranskom obalom s južnijim dijelovima primorske Hrvatske.

U pokušaju definiranja mogućih prapovijesnih veza između središnjeg kontinentalnog dijela Hrvatske i priobalnog jadranskog dijela ponajviše ćemo se morati oslanjati na keramičke izrađevine, poglavito posuđe. Ostale kategorije bit će znatno slabije zastupljene. Istina, kamene izrađevine prilično su brojne u određenim zajednicama, ali nažalost većina njih do danas nije bila podvrgnuta ni najosnovnijim petrografskim ili mineraloškim analizama. Iz istog razloga ni pojava opsidijana u nekim kulturama, osim opće konstatacije o njegovu podrijetlu iz dalekih krajeva, neće nam reći puno više. Donekle ćemo se moći poslužiti i školjkama, ali opet i ne sasvim zadovoljavajuće.

Rani i srednji neolitik

Dokazati veze između spomenuta dva svijeta tijekom ranijih razdoblja neolitika gotovo je nemoguće. Iako starčevačka i impresso keramička kultura kao dva

glavna predstavnika toga vremena u kontinentalnom i jadranskom području imaju nekih dodirnih točaka, one uglavnom proizlaze iz činjenice da se obje kulture nalaze na sličnom stupnju razvitka, da imaju sličnu gospodarsku osnovu, da je riječ o primarnoj keramičkoj tehnologiji i produkciji itd. Jedini pokazatelj određenih trgovačkih veza starčevačke kulture s nekim udaljenijim prostorima jest nalaz privjeska od spondilusa iz dječjeg groba otkrivenog u sklopu mlađeg stambenog horizonta starčevačkog naselja u Vinkovcima – položaj Hotel (Dimitrijević 1979 : 241). Spondilus jest sredozemna školjka čiju pojavu u kontinentalnoj istočnoj Slavoniji treba promatrati u kontekstu nedvojbenih veza s onim kulturama čiji se matični prostor poklapa s prirodnim izvorima ove sirovine, slično kao i općenito pojavu nakita od spondilusa na brojnim neolitičkim nalazištima diljem srednje Europe. Pitanje podrijetla ovoga spondilusa nije još međutim zadovoljavajuće riješeno. U obzir najčešće dolaze dva izvora, Egejsko ili Crno more (Willms 1985; Müller 1997). Kako spondilus iz Vinkovaca nije analiziran, mogli bismo se zadovoljiti analizom sličnog nalaza iz Vinče, teritorijalno najbližega, koja pokazuje da je riječ o egejskom spondilusu (Willms 1985 : 331). Kontakt starčevačke kulture i impresso keramičke kulture ipak je ostvaren, ali ne na prostoru današnje Hrvatske, nego u središnjoj Bosni na lokalitetu Obre I. Tu je veza ostvarena dolinom rijeke Neretve i rijeke Bosne. Nalazi nakita od spondilusa osobito su brojni u naselju butmirske kulture Obre II (II. i III. faza naselja), koncentrirani u sondama V-VII (u ostalim sondama samo sporadično) gdje je i inače koncentriran import iz doline Neretve i s Jadrana, pa je sigurno vezan za određenu organizaciju naselja (Benac 1973 : 97). Većina autora koja je proučavala nakit od spondilusa smatra da je on u naše prostore došao sa sjevera jer se u srednjoj Europi javlja već u LTK, dakle ranom neolitiku, a kod nas tek u kasnom (Dimitrijević 1968 : 47; Marijanović 1979; Vencl 1958). Benac, međutim, drži neospornim da spondilus u Obrama II potječe s Jadrana, da nije riječ o fosilnom materijalu, nego recentnom s obzirom da se na nekim primjercima još lijepo vide crveno obojene površine (Benac 1973 : 99). Po njemu postoje dvije mogućnosti, ili je gotov nakit uvezen s Jadrana ili je uvezena samo školjka kao sirovina, a nakit je izrađivan lokalno. Druga je pretpostavka vjerojatnija, jer iako ima dosta nalaza spondilus školjki na neolitičkim lokalitetima Jadrana (Danilo, Smilčić, Grapčeva špilja), nakit izrađen od spondilusa izuzetno je rijedak (Ražanac, Grapčeva špilja). Da je Jadran bio izvorište spondilusa i središte trgovine njime smatraju Čečuk (1965), Stipčević (1966), Reinecke (1939). U tom kontekstu Benac smatra da su i nalazi spondilusa u Sopotu stigli s te strane. Naime četiri privjeska od spondilusa potječu sa sopotskog naselja na Sopotu, a koje je Dimitrijević, iako je samo jedan stratificiran, odredio kao Sopot III (Dimitrijević 1968 : 47). Time se oni kronološki

izjednačuju s nalazima iz Obra II.¹ A veze središnje Bosne preko sjeverne Bosne sa Slavonijom već su odavno višestruko potvrđene. Konačno i u butmirskoj se kulturi uočavaju neki panonski elementi, pristigli posredovanjem sopotske kulture (Benac 1973 : 156)

Zaključimo dakle: spondilus na starčevačkim i sopotskim lokalitetima u Slavoniji mogao je doći ili preko Vinče ili pak srednjobosanskom poveznicom s jadranskom obalom. Naime, čak ako i pretpostavimo da je egejskog podrijetla, još uvijek mu je otvoren put preko istočne jadranske obale, dolinom Neretve i Bosne u središnju Bosnu, pa potom u Slavoniju. Takve indirektno kontakte sopotske i danilske kulture, preko Bosne, pretpostavlja i Batović (Batović 1979 : 566).

Postoje, međutim, dva lokaliteta koja jasno upućuju na direktne veze između središnje Hrvatske i njezina primorskog dijela, točnije sjeverne Dalmacije. To su Staro Čiče nedaleko od Velike Gorice kod Zagreba i Smilčić u Ravnim kotarima, nedaleko od Zadra. Lokalitet Staro Čiče-Gradišće višeslojno je prapovijesno i srednjovjekovno naselje na kojem su između ostaloga otkriveni nalazi keramike korenovske kulture (T. Težak-Gregl 1993 : 14, 50, T. 9, 10) te jedna trapezna sjekirica od jadeita (Burić 2000). U naselju Smilčić među tipičnim keramičkim nalazima kasne danilske, odnosno rane hvarske kulture, otkriveno je desetak karakterističnih ulomaka korenovske keramike koji su u spomenutom kontekstu očiti import (Batović 1979 : 540, 548, T. XCI/10; Težak-Gregl 1993 : 14). Možemo, dakle, pretpostaviti da je korenovska keramika stigla iz unutrašnjosti na prostor sjeverne Dalmacije kao rezultat određenih veza između neolitičkih populacija, dok je s druge strane sjekirica od jadeita u Staro Čiče morala doći iz jadranskog područja jer nalaze takvih sjekira zasada poznajemo isključivo s jadranske obale i otoka (Petrić 1995, Burić 2000). Kojim su se putem odvijale veze između spomenuta dva neolitička svijeta? S obzirom na zemljopisna obilježja nameće nam se prije svega pravac dolinom rijeke Une. Ona je u Pounju glavni prirodni putni pravac koji je u gornjem toku uzdužan s glavnim obrisima reljefa, a u donjem dijelu poprečan na njih. Vezano uz Unu, Pounje predstavlja jednu od prirodnih veza juga sa sjeverom, odnosno Jadranske obale s Panonijom. Središnji dio Pounja s Bihaćkim poljem i Bihaćem, nalazi se na mjestu gdje tok rijeke oštro mijenja smjer i time pojačava položaj Bihaćke kotline kao raskrižja prirodnih putnih pravaca. U Pounju je zasad poznato oko 200 prapovijesnih naselja gradinskog tipa i pet sojeničkih

naselja, ali pretežito željeznodobnih, možda dijelom kasnobrončanodobnih (Raunig 1980), no to ne znači da nema i onih starijih koji bi potvrdili gore iznesene pretpostavke.

Kasni neolitik/eneolitik

Razdoblje kasnog neolitika i prijelaza na eneolitik vrijeme je intenziviranja kontakta između kontinentalnog i primorskog područja, pa su i dokazi sve brojniji, najčešće su to proizvodi keramičkog obrta. Ovim se problemom prvi temeljitije pozabavio Josip Korošec, doduše uglavnom iz aspekta slovenskog prostora, ali kako je riječ o kulturama koje se isto tako pojavljuju u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, posvetit ćemo određenu pozornost njegovim razmišljanjima, kao i onima njegove sljedbenice T. Bregant. Korošec je kulturu središnjeg slovenskog prostora nazvao alpskom facies lengyelske kulture u kojoj je vidio elemente različitih kultura (Korošec). Kasnije je smatrao da su te veze vrlo skromne, a da je osnova kulture neka nepoznata starija komponenta (Korošec 1962). Potom je pak uočio snažne elemente butmirske, pa danilske i hvarske kulture tj. jadranske komponente u oblikovanju alpske facies lendelske kulture (Korošec 1965). Analiza arheološkog materijala iz nalazišta središnje Slovenije (Drulovka, Malijevo gradišće pri Golniku, Ajdovska jama, Resnikov prekop, Jermanova jama, Vinomer, Kevderc, Ptujski grad, Rifnik, Zreče, Brezje, Roška špilja v Škocjanskih jamah, Andreški vrh, Mihovci, Hardeh i Pavlovski vrh pri Ormožu) pokazala je niz elemenata koji se razvojno temelje u jadransko-mediteranskim kulturnim skupinama. Jadransko-mediteranski elementi poznati su na teritoriju Slovenije također iz krških špilja i špilja trščanskoga kraja. Iz nekih od njih poznati su i elementi alpske facies lendelske kulture, iako prilično rijetko. U daljim istraživanjima T. Bregant je očekivala više takvih elemenata, osobito u istočnim dijelovima krškoga prostora tj. u području koje gravitira k središnjem prostoru alpske facies lendelske kulture. Međutim, materijal krških špilja još uvijek i danas pokazuje elemente impresso keramike, danilske i hvarske kulture. Istraživanja nalazišta Smilčić šezdesetih godina pridonijela su boljem poznavanju danilske kulture. Ondje je naime Batović uočio i fazu IV danilske kulture tj. Smilčić IV (koje nema u samom Danilu), a koja je, kako u tehničkom tako i oblikovnom smislu, pad u odnosu na fazu III, a što se tiče ukrasa potpuna degeneracija. U toj se fazi osim čistih danilskih

¹ Dimitrijević, međutim, ne isključuje i mogućnost ranije pojave spondilusa u sopotskoj kulturi. Štoviše, navodi ulomak narukvice iz Bapske koji pripada prijelazu stupnja Ib u II i predstavlja najstariju utvrđenu pojavu spondilusa na jednom sopotskom lokalitetu (Dimitrijević 1968 : 41). Tu mogućnost konačno potvrđuje i već spomenuti nalaz privjeska od spondilusa u kontekstu starčevačkog groba iz Vinkovaca.

oblikovnih elemenata javljaju i hvarski elementi, kako u dekoraciji tako i u obliku posuda, iako pojednostavljeni i degenerirani (Bregant 1974: 36-37). A upravo se u toj fazi IV susreću prvi put elementi koji pokazuju srodnost oblika s posudama alpske facies lendelske kulture u Sloveniji. Oni se najbolje mogu uočiti na nalazištima Drulovka, Resnikov prekop, Ajdovska jama, Ptujski grad, Brezje i Zbelovo. Već je J. Korošec upozorio na razvoj nekih posuda i terina s polukuglastim gornjim dijelom te dubokim, ponešto na unutra uvučenim donjim dijelom iz tzv. piriformnih amfora butmirskog tipa (Korošec 1962 : 32 id.). Pri tome je najprije podrazumijevao razvitak spomenutog oblika upravo iz butmirske kulture (Korošec 1965 : 16), no kasnije je značajniju ulogu u razvitku oblika dao danilskoj kulturi – uostalom kasnija su istraživanja i pokazala da je upravo danilska kultura matično područje toga oblika odakle je preuzet u butmirsku kulturu. Na nalazištima alpske facies lendelske kulture pojavljuju se sve vrste piriformnih amfora, od onih s polukuglastim ramenom bez vrata (Ptujski grad, Korošec 1965 : T. 5,3; T. 12,1; T. 16,1; t. 17/1; T. 18,3; T.22,6; Resnikov prekop, Korošec 1962 : T. 16,2; T. 18,9), ili s već naznačenim vratom (Drulovka, Korošec 1960 : T. 16,1) pa do onih s potpuno oblikovanim vratom kakve su poznate iz Drulovke (Korošec 1960 : T. 10,1,2; T. 22,1) i Ajdovske jame (Korošec 1952 : T.2,1). Kod posljednjeg tipa često se pojavljuje i trakast držak koji veže vrat posude s ramenom, dok je donji dio posude uvučen. Drugi oblik koji pokazuje uske veze s polukuglastim zdjelama hvarske kulture nađen je na Resnikovom prekopu i na njega je također već upozoravao Korošec. Taj je tip karakterističan za hvarsku kulturu, ali je jedan od vodećih oblika već u IV. fazi danilske kulture. Nalazimo ih osim na Resnikovu prekopu (Korošec 1962 : T. 5/4) i u Drulovki (Korošec 1960 : T. 9/2, 18/11, 21/4) i na Ptujskom gradu (Korošec 1965 . T. 4/5). Korošec je upozorio i na posude sa šupljim visokim nogama, osobito na one čije su noge u gornjem dijelu izbočene. Takve su nađene u danilskoj kulturi, a nema ih, kako kaže Korošec u lendelskoj (ali ih ima lasinjska kultura op.a.). Posude s tako oblikovanim nogama nalazi na Ptujskom gradu (Korošec 1965 : T. 14/3, T. 27 / 2,4,5,7), Zbelovu (neobjavljeno) i drugdje. Drugi tip visokih, cilindričnih nogu, Korošec je usporedio s nekim nalazima iz okolice Križevaca (Korošec 1962a : T. 8/1,2; T. 9/3-5), a imaju analogije u danilskoj kulturi III i IV (Danilo, T. 96/6).

Ova su tri elementa već i prije poznavanja IV. faze danilske kulture upućivala na veze alpske facies lendelske kulture i jadransko-mediteranskih skupina. S poznavanjem IV. faze danilske kulture, koja je stratigrafski razlučena u Smilčiću, iskristalizirali su se i drugi oblici: polukuglaste duboke ili manje duboke čaše (Resnikov prekop – T. 8/4,7; T. 17/3; Drulovka T. 9/3, 13/7,9, 33/8,10). Taj tip je poznat već u III.

fazi danilske kulture, ali je znatno češći u IV. No ni na jednom slovenskom primjerku nije sačuvano dno pa nije moguće zaključiti je li ono bilo zaobljeno ili zaravnjeno. Sljedeći oblik je bikonična terina s na van izvučenim rubom (Resnikov prekop T. 15/1, 18/1; Ptujski grad T. 7/8, 21/1; Drulovka T. 12/2; Ajdovska jama T. 8/2) koja nastaje u fazi III i nastavlja se dalje (Danilo II, T. 42/1, 53/1). Najkarakterističniji primjerci su, međutim, zdjele sa zadebljanim rubom – niske zdjele s vrlo izvučenim ustima te polukuglastim ili malim ravnim dnom (Danilo II T. 39/2-4).

Osim u oblicima posuda sličnosti se mogu uočiti i u ornamentici, iako rjeđe. To su prije svega urezani ukrasi nasuprotno kosih linija i cik-caka, zapravo urezani tupim predmetom pa imaju izgled plitkih žlijebova. Takvu tehniku poznajemo u danilskoj kulturi kao tehniku dubenja. Drugi dekorativni element, kojemu analogije možemo naći samo u jadranskom svijetu, a odakle je dospio i u butmirsku kulturu, jesu plastične aplikacije životinjskih glavica na stjenkama posuda (Drulovka T. 11,2, 31/7; Ptujski grad T. 1,2,3).

Oko rijeke Kupe ima niz lasinjskih nalazišta koja također sadrže elemente što ih je moguće dovesti u vezu s danilskom ili hvarskom kulturom, kako u oblicima, tako i u ukrasu. No na tim nalazištima nedostaju oni elementi koji su brojni na slovenskim nalazištima alpske facies lendelske kulture. S druge strane na lasinjskim se lokalitetima uz Kupu pojavljuju ukrasi srodni hvarskim kakvih nema u Sloveniji (međutim ovdje Bregantova za dokaz navodi uglavnom nalaze iz Kiringrada koji su ionako problematični – vidi OA V T. 12/78, 14/100, 15/110,111, 16/119 – Bregant 1974). Sve navedeno ukazuje po Bregantovoj na heterogenost između slovenskih i lasinjskih nalazišta uz Kupu pa se slovenska nikako ne može pripisati čistoj lasinjskoj kulturi. Također se ne može reći da su ona mlađa jer mnogi elementi pokazuju veze već s III fazom danilske kulture. Stoga treba razmišljati o nekom drugom putu jadranskih utjecaja (dakle ne dolinom Kupe) prema središnjoj Sloveniji (Bregant 40-41). Ipak, autorica na kraju naglašava da su lasinjska nalazišta uz Kupu još uvijek zapravo slabo poznata, pa bi nova istraživanja mogla i promijeniti sliku. A kako najnoviji rezultati istraživanja u Hrvatskoj pokazuju, to se i događa (Težak-Gregl 2000).

Po svemu sudeći među nalazištima središnje Slovenije najstariji bi bio Resnikov prekop zbog najvećeg broja elemenata danilske kulture IV, štoviše i III, potom bi slijedila Drulovka gdje se već oblikuju piriformne amfore s visokim cilindričnim vratom i Ptujski grad (koji također pokazuje neke elemente tipične već i za danilsku III). Najmlađa bi pak bila Ajdovska jama. Alpsku facies lendelske kulture ipak ne možemo uključiti u jadransko-mediteransku skupinu neolitičkih kultura, također je ne možemo priključiti ni lasinjskoj kulturi Pokuplja, one su dvije varijante s nizom zajedničkih elemenata, ali opet vrlo heterogene.

Autorica se međutim ne želi upuštati u analizu mogućih panonskih elemenata, mada smatra da naziv alpska facies lendelske kulture zapravo i nije više održiv i opravdan jer su ti (panonski) elementi, ako i postoje, samo sekundarne naravi (Bregant 1974 : 42). Složili bismo se da naziv više nije najprimjereniji, ali uglavnom što se tiče pridjeva alpski, a ne lendelski. Danas se, naime, jasno ocrtava jedan krug kasne lendelske kulture koji obuhvaća prostor zapadne Transdanubije, dio Donje Austrije, Sloveniju i sjeverozapadnu Hrvatsku (Karolyi 1992; Karolyi 1994; Težak-Gregl 2000).

Nalazišta na slovenskom kršu i u zaleđu Trsta te u Istri jasno pokazuju izrazite elemente jadranskih neolitičkih kultura (iako su loše i slabo istraživane). Pa ipak ne čini se da bi taj prostor bio prijenosnik jadranskih elemenata u alpsku facies lendelske kulture. No i u tom je području moguće uočiti pojedine elemente koji ga povezuju s kontinentalnim prostorima Slovenije, Hrvatske, Austrije, Mađarske. To su primjerice keramički pečati. Iz Ozlja potječu dva, jedan koničnog oblika iz špilje Vrlovke, a drugi valjkasti s položaja Stari grad. A upravo na području Slovenije M. Budja vidi preklapanje dva područja pečata, koničnih i valjkastih (Budja 1992). Konični su jugoistočno-europskog podrijetla, a valjkasti se kao jadransko-mediteranska manifestacija nalaze u Istri. No dok se istarski pojavljuju u izrazito mediteranskom kontekstu, slovenski (Moverni Vas i dr.) i ovaj iz Ozlja javljaju se u lendelskom kontekstu. Pečate većina autora povezuje s permanentnim gospodarskim aktivnostima i stabilnom društvenom organizacijom. Njihovu golemu prostornu raširenost mnogi dovode u vezu s transhumancijom, a drugi sa širenjem tehnologije dobivanja i prerade bakrene rude. (Budja 1992 : 104). Stožaste možemo smatrati pravim pečatima, pogotovo ako imaju donju plohu ukrašenu, a za valjkaste neki smatraju da su pečati, a drugi da su utezi za tkalački stan jer su redovito probušeni uzdužno (Budja 1992).

Dimitrijević (Dimitrijević 1961 : 48) je u svom prvom cjelovitom predstavljanju lasinjske kulture uočio neke jadranske utjecaje, prije svega u obliku trbušaste zdjele s niskim vratom (Dimitrijević 1961. C/1, sl. 101-105, 123 itd) kojoj brojne analogije nalazi u hvarskoj keramici. Pretpostavljao je da je do kontakta ovih dviju kultura moralo doći negdje na prostoru Like. Zanimljivo mu je da je spomenuti oblik prodro sve do srednje Slavonije gdje ga nalazi u Hrnjevcu (Dimitrijević 1961 : sl. 30, 31). Međutim, moramo reći da je opet riječ uglavnom o nalazima iz Kiringrada koje danas većina hrv. prapovjesničara ne smatra lasinjskima nego vjerojatnije halštatskim (Marković 1986 : 22, Čučković 1986 : 17, bilj. 3). A spomenute zdjele iz Hrnjevca kasnije je i sam Dimitrijević pripisao Kevderc-Hrnjevac tipu Retz-Gajary kulture (Dimitrijević 1979a : T. XLVII/4; Dimitrijević 1980 : T.12/1,6). I jednom ulomku konične cilindrične posude iz same Lasinje (Dimitrijević 1961 : sl. 96)

nalazi odgovarajući oblik u Grapčevoj špilji na Hvaru (Novak 1955 : T. CXCII/2). No i te mi se usporedbe čine malo nategnutima s obzirom da je riječ samo o manjem gornjem dijelu posuda, pa i ne moraju nužno biti istog oblika, štoviše mislim da je hvarski ulomak dio jedne tipične zaobljene duboke zdjele, a ne konične cilindrične. Što se tiče ukrašavanja na lasinjskoj keramici, Dimitrijević smatra da i tu postoje poneke dodirne točke, prije svega uporaba girlandnih motiva, ukrašavanje snopovima gusto urezanih linija, cik-cak snopovima, no i to su sve vrlo općenite sličnosti.

Kordunsko i banijsko područje, gorskokotarsko te tršćansko, prostori su gdje je najvjerojatnije moglo doći do preuzimanja elemenata iz sredozemnih, odnosno kontinentalnih dijelova Hrvatske. U Lici je u špilji Golubinjači kod sela Mlakve (desetak km od Perušića) također registriran nalaz hvarske keramike (Drechsler-Bižić: 1970., T. III/1-2). Riječ je o dva ulomka zaobljenih zdjela sa zadebljanim otvorom tj. malo izvijenim na van i zadebljanim, ukrašenih udubljenjem (zapravo je riječ o urezivanju širokim tupim predmetom koje ostavlja žljebasti trag) pravocrtnih motiva trokuta. Iako se oblikom uklapaju u hvarsku kulturu, koncepcija ukrasa kao da je preslikana s danilske slikane keramike i izvedena drugom tehnikom (udubljanje odn. žljebljenje). Na ne tako dalekom lasinjskom lokalitetu u Čakovcu kod Josipdola nalazimo lasinjske zdjele na kojima je očit utjecaj hvarskog oblikovanja zdjela (Dimitrijević 1961 : T. XVIII/136,138,141), a isto tako i zdjela iz Lasinje (Dimitrijević 1961 : sl. 79). O lasinjskim nalazima na Kiringradu Dimitrijević kaže da odudaraju od slike kasne lasinjske kulture kojoj vremenski pripadaju, u prvom redu zbog dominacije trbušastih zdjela uvjetno rečeno hvarske profilacije, ali i pojave girlandnih ukrasa. Međutim, Dimitrijević smatra da nema vremenskog dodira između lasinjske i hvarske kulture te da između Kiringrada i Hvara postoji hijatus od 300 godina (Dimitrijević 1979a : 171). Stoga mu se čini prihvatljivijim pojavu spomenutih zdjela povezati s Retz-Gajary kulturom, poglavito njezinim hrnjevačkim (tj. Kevderc-Hrnjevac tipom) kojemu je to jedan od vodećih oblika. Dopušta ipak mogućnost komunikacija banijsko-kordunskog prostora s jadranskim, ali ne preko Gorskog kotara i Like jer najjužniji lokalitet u tom prostoru, a to je Čakovac kod Josipdola, pokazuje obilježja standardnog III. stupnja lasinjske kulture. Moguća je, dakle veza dolinom Une, a i tada ne s hvarskom kulturom, nego nekim njezinim eneolitičkim nasljednikom. Danas se, međutim, sve češće spominje produljeno trajanje hvarske kulture u eneolitik (Marijanović 1991). Dimitrijević ipak prihvaća misao Š. Batovića o utjecaju Kiringradskog tipa lasinjske kulture na oblikovanje cetinske kulture.

Eneolitik Dalmacije predstavlja nakovanska kultura koja se širila od juga prema sjeveru pa Petrić smatra da bi se mogao izdvojiti poseban sjevernojadranski

tip nakovanske kulture koji uključuje i neke druge utjecaje, nepostojeće u južnim područjima – tu prije svega vidi badensku komponentu (Petrić 1980 : 28). Općenito je sjeverni Jadran već tijekom starijeg eneolitika otvoreniji prema prodorima iz srednje Europe nego što je to Dalmacija. U Istri je nađeno lasinjske keramike na Brijunima i Limskoj gradini – (Petrić 1980 : bilj. 51). U sjevernom primorju Forenbaher smatra jedan ulomak bikonične zdjele iz Vlaške peći (10 km sjeverno od Senja) da bi mogao pripadati lasinjskoj kulturi – ostale keramičke nalaze vezuje s nakovanskom kulturom (Forenbaher 1987:89). No već je od ranije bio poznat jedan nalaz ranobrončanodobne posude koja se može povezati s podunavskim brončanim dobom (Miroslavljević 1974 : 261, bilj. 5; 266, sl. 1,2; Dimitrijević 1982 : 19-21).

Na dubrovačkom području vjerojatno iz Viline pećine što leži iznad izvora rijeke Omble² potječu dvije posude koje se nikako ne uklapaju u neolitičku keramografiju jadranskog prostora. Riječ je o posudama bikonična trbuha s visokim cilindričnim vratom, glačane, smeđe boje (visina posuda je 11 odn. 12 cm). Najbližu analogiju u jadranskom području nalazimo u jednoj sličnoj posudi iz Grapčeve špilje na Hvaru (Novak 1955 : T. CCXXXV,2) za koju isto tako valja naglasiti kako ne pripada jadranskom miljeu. Ona u potpunosti odgovara tipu lončića s bikoničnim trbuhom i visokim cilindričnim vratom za kojeg S. Dimitrijević kaže kako je jedan od najvažnijih oblika razvijene sopotske kulture, a pojavljuje se prvi put u stupnju Ib (Dimitrijević 1968 : 37, sl. 6/21), mada mu preteču možemo uočiti već i u prethodnom Ia stupnju (Dimitrijević 1968 : sl. 5/9), a najviše su zastupljeni u stupnju III. Kako su ovi tipično sopotski oblici dospjeli na Hvar, odnosno u dubrovačko primorje? N. Petrić smatra da ih treba promatrati u kontekstu kasne vinčanske kulture i njezina pomicanja prema Bosni i Hercegovini te jadranskoj obali u vrijeme stupnja Vinča C i D1 gdje je utjecala na oblikovanje nakovanske kulture starijeg eneolitika Jadrana (Petrić 1981 : 4-5). Druga mogućnost je direktan import iz sopotske kulture što je teško prihvatljivo unatoč nepobitnoj sličnosti, osobito posude iz Grapčeve špilje s nekoliko sopotskih posuda iz istočne Slavonije i Srijema. Naime, teško je uočiti razloge i putove nekakve komunikacije između istočnoslavenskog prostora i južnodalmatinskog, a zasad u jadranskom prostoru nisu uočeni i neki drugi sopotski elementi. Š. Batović, međutim, smatra da su dubrovačke posude ipak bliže sopotskoj kulturi nego vinčanskoj, mada nisu istovjetne tipičnim sopotskim

posudama (Batović 1988 : 54). Stoga drži da je prije riječ o sopotskom utjecaju, a ne i stvarnom importu. To mu indirektno sugerira i poznati, kronološki raniji dokaz o razmjeni primorskog i sjevernohrvatskog područja – nalaz korenovske keramike u Smilčiću. Na kraju zaključuje da su *slični oblici poznati i prije u domaćim kulturama na našem primorju u danilskoj i hvarskoj fazi samo su manje bikonični, a više loptasti, ali mogu predstavljati samo jedan novi stupanj razvika toga domaćeg oblika, s kraja neolitika ili, bolje, s početka eneolitika*. Mislim, međutim, da ipak korenovski import u sjevernoj Dalmaciji nikako ne može objasniti eventualni sopotski import ili utjecaj u južnoj Dalmaciji. A što se tiče sličnih oblika u domaćim kulturama, danilskoj i hvarskoj, Batović kao potvrdu donosi isključivo korenovski lonac iz Smilčića, dakle ne domaći nego uvozni oblik (Batović 1988 : bilj. 26). Stoga prihvaćam prvotnu Petrićevu konstataciju kako ove dvije dubrovačke posude nisu tipične za jadranski neolitički milje. Z. Marković u spomenutim posudama prepoznaje lenđelske oblike koji su na jadransku obalu mogli doći jedino posredovanjem kasne sopotske kulture iz Slavonije (tzv. Sopot IV po Markoviću) ili preko najkasnije vinčanske kulture Bosne – Vinča D3 (Marković 1988 : 79).

Urezivanjem i ubadanjem bogato ukrašenom ulomku keramike s istom oznakom Ombla I, dakle vj. iz Viline pećine, N. Petrić nalazi analogne primjerke u Grapčevoj špilji i u Gudnji, te u Zelenoj pećini u Hercegovini i špilji Odmut u Crnoj Gori (Petrić 1981 : 6-7). No dok A. Benac za primjerak iz Zelene pećine smatra da pripada vučedolskoj kulturi (Benac 1957 : 82, T. II.), Č. Marković ulomak iz Odmuta uz još nekoliko drugih pripisuje lasinjskoj kulturi tj. ranom eneolitiku jadranske regije te zaključuje da prisutnost lasinjskih elemenata ukazuje na mogući prodor novih zajednica, nositelja lasinjske kulture, u Pivsko područje (Marković, Č. 1974 : 11; Marković, Č. 1985 : 83). S obzirom da rani eneolitik jadranske regije izjednačuje s lasinjskom kulturom, vjerojatno misli da i taj pretpostavljeni prodor dolazi iz pravca jadranske obale. No Petrić naglašava kako se ni u jednom slučaju ne radi o tipičnoj lasinjskoj manifestaciji, štoviše smatra da je nemoguće uopće govoriti o nekom izrazito lasinjskom profilu na južnom Jadranu. Priznaje doduše da spomenuta keramika ima određenih lasinjskih asocijacija, ali isto tako i vučedolskih kako u pogledu ukrasa tako i oblika. Stoga zaključuje da je s obzirom na difuziju te pojave od srednje Dalmacije do Crne Gore možda riječ o jednoj samosvojnoj,

² Rijeka dubrovačka – nalazi su naime pohranjeni u AMZ pod oznakama Ombla I i II, pa N. Petrić pretpostavlja da su to dijelovi Viline pećine, ona naime ima tri dijela, a iskopali su ih dvadesetih godina 20. st. francuski inženjeri prigodom izgradnje dubrovačkog vodovoda v. Petrić 1981 : 2

novoj keramičkoj skupini, odnosno kulturnoj pojavi u vremenu mlađeg eneolitika (Petrić 1981 : 7). U svakom slučaju niti ulomak iz Viline pećine, ni ostali koje navodi Petrić, ne pripadaju lasinjskoj kulturi. Već sam oblik odn. profil, vrlo vjerojatno kuglaste posude s niskim vratom nema analogija u oblicima lasinjske keramike, a niti ukras u svojoj koncepciji i izvedbi. Cijela sličnost leži samo u primjeni kombinirane tehnike urezivanja i ubadanja.

Zapravo poticaj ideji o mogućoj lasinjskoj prisutnosti na Jadranu prvi je dao S. Dimitrijević (Dimitrijević 1979b : 377) na temelju nalaza iz spilje Odmut, sloj VI koje je Č. Marković definirao kao lasinjske. On je na osnovi nešto keramičkih nalaza iz sloja VI Odmuta pretpostavio prisutnost lasinjske kulture u zaleđu jadranske obale, dok dokaza o njezinoj prisutnosti u obalnom prostoru nema. Lasinjska je kultura po njemu ovdje morala predstavljati završnu etapu eneolitika jer je već uočena kao jedna od genetskih komponenti u tvorbi cetinske kulture (Batović 1975 : 102). Kako je istovremeno druga genetska komponenta vučedolska kultura, znači da je tzv. jadranska lasinjska kultura trajala nešto dulje nego u matičnom Međuriječju (Dimitrijević 1979b : 377). Kiringradska pak facies lasinjske kulture, koja očito ima jadranske elemente, ukazivala bi i na ranije kontakte lasinjskog i jadranskog prostora. Na temelju stratigrafije Odmuta zaključuje se da se Lasinja u zaleđu Jadrana, a vj. i na samoj obali pojavljuje nakon horizonta nakovanske kulture. Kao što smo vidjeli, već je N. Petrić izrazio sumnju u pretpostavku o nekakvoj jadranskoj lasinjskoj kulturi, a još ju je temeljitije kritici podvrgao B. Marijanović (Marijanović 1992 : 14-15). Naime sažmemo li Dimitrijevićeve postavke dobivamo sljedeću periodizaciju jadranskog eneolitika: rani eneolitik predstavlja protonakovanska kultura, a na nju se genetski nadovezuje nakovanska kultura koja bi odgovarala srednjem eneolitiku. Kasni eneolitik određuje prvi prodor kontinentalnog eneolitika i to s jedne strane u obliku lasinjskih elemenata, a s druge u obliku stepske vrpčaste keramike (Schnurkeramik). Na kraju dolazi i do drugog prodora kontinentalnog eneolitika koji se očituje spuštanjem kasne vučedolske kulture iz zapadne i južne Bosne, te širenjem jadranskog tipa ljubljanske kulture od Istre duž jadranske obale do Albanije. Neprijepornom ostaje jedino činjenica da najraniji eneolitički horizont na Jadranu i u njegovu zaleđu obilježava pojava kanelirane keramike i da ona na gotovo svim nalazištima u stratigrafskom smislu slijedi nakon horizonta klasične kasnoneolitičke kulture, bilo da je riječ o klasičnoj hvarskoj (Grapčeva špilja, Gudnja, Spila kod Nakovane), hvarsko-lisičićkoj (Ravlića pećina) ili pak kasnoj vinčanskoj (Odmut). Međutim, dok je Dimitrijević kao glavnog prijenosnika ove vrste keramike vidio vinčansku kulturu, drugi autori drže da je to djelo bubanjsko-salkucanske kulture (Čović 1991; Marijanović 1991). Definicija

kasnog eneolitika kao razdoblja prodora kontinentalnog eneolitika apsolutno ne odgovara stvarnim arheološkim pokazateljima. Naime elementi na koje se Dimitrijević oslanjao (pojava određene vrste keramike pripisane lasinjskoj kulturi, te vrpčastokeramički elementi) još uvijek su vrlo sporadični i tek sekundarnog značenja i zapravo se ni na jednom lokalitetu ne pojavljuju samostalno nego u asocijaciji s nekim drugim pojavama. Osim toga već spominjana keramika, navodno lasinjske provenijencije, to uopće i nije. Naime, ono što je zajedničko svim ranije navedenim keramičkim ulomcima jest ukras izveden žlijebljenjem višestrukih paralelnih vodoravnih nizova na vratu posuda te ramena i trbuha paralelnim okomitim linijama B. Čović nazvao je uvjetno tu vrstu keramike žlijebljenom keramikom te iznio mišljenje kako je riječ o pojavama izvorno vezanim za istočnobalkanski prostor (Čović 1991 : 67 i d.). Istina, moguće je u pojedinim motivima, pa dijelom i kompozicijama vidjeti neke sličnosti s lasinjskim stilom, ali to su tako opća obilježja poznata ukrasnim stilovima i nekih drugih eneolitičkih kultura, recimo Bolerazu, Černavoda III, pa čak i badenskoj, kostolačkoj i konačno vučedolskoj kulturi. Drugi pak prodor "kontinentalnog eneolita" Dimitrijević veže uz kasnu vučedolsku kulturu no i tu je ideju u novije vrijeme opovrgnuo B. Marijanović (Marijanović 1994 – *Stanovita prisutnost vučedolskih elemenata na jadranskom prostoru znači samo posljedicu manjih kontakata s autohtonim populacijama u graničnim dijelovima dvaju kulturnih područja, uvjetovanih prirodom gospodarstva vučedolske kulture u kojem metalurgija bakra ima posebno značenje. Razumije se time nije potpuno isključena ni mogućnost prisutnosti manjih grupa vučedolske populacije na jadranskom prostoru, njezinu zaleđu prije svega. Jedan je od takvih primjera i faza A1 Velike gradine u Varvari gdje, vjerojatno, treba računati i sa stanovitom prisutnošću autentične vučedolske populacije. Međutim, to se nikako ne može poistovjetiti s konzistentnom vučedolskom kulturom i njezinom rasprostranjenosti na čitavom jadranskom prostoru.*), ali kako ni u Dimitrijevićevom smislu to nema veze s prodorima iz područja kontinentalne Hrvatske nego zapadne i južne Bosne, nećemo se ovdje time baviti.

Za pitanje komunikacija i trgovine od posebnog su značenja razne vrste sirovina. I dok za neke od njih znamo odavno da su sredstvo trgovine na daljinu (opsidijan, spondilus), vrste kamena od kojih su izrađivana različita oružja i oruđa još nisu dovoljno istražene. Primjerice postoji niz kamenih izrađevina od serpentinita na jadranskim lokalitetima, osobito u sklopu danilske kulture, a tog kamena nema u navedenom području. Takve izrađevine moramo stoga gledati u kontekstu importa, u konkretnom slučaju danilske kulture, najvjerojatniji izvor sirovine leži u Bosni (Težak-Gregl 2001).

Prisjetimo se na kraju još jednog važnog razloga za komunikacije među ljudskim zajednicama i sredstva

trgovine. To je sol. Iako su rijetki ili gotovo nikakvi direktni dokazi za to, nema sumnje da je sol bila nasušna potreba ljudi od najstarijih vremena, osobito kad su prešli na biljnu odn. žitnu ishranu. Naime, dok su se kao lovci pretežito hranili mesom, i to uglavnom sirovim ili polukrvavim, dostatne količine soli, nužne ljudskom tijelu (koje samo po sebi sadrži 4,3% soli), dobivali su tim putem. No promjenom ishrane, kuhanjem i pečenjem mesa, korištenjem žitarica, ukazale su se potrebe za dobivanjem soli umjetnim putem. U primorskim krajevima to nije bio problem, u unutrašnjosti su se ponegdje služili slanim izvorima, drugdje su sušili određene trave koje su sadržavale sol, ili su koristili slani pepeo dobiven od nekih vrsti drveta (o tome izvješćuju rimski pisci opisujući život germanskih i galskih plemena). Sol

je osim toga bila potrebna i kao sredstvo konzervacije hrane, osobito mesa. Neki pripisuju trgovinu solju određenim eneolitičkim populacijama (Schnurkeramik, kultura kuglastih amfora), ali pravi dokazi o eksploataciji i trgovini solju potječu tek iz brončanog i željeznog doba. U trećoj fazi naselja Obre II uočene su grube posude šiljatog dna i valovitog oboda importirane iz sjeveroistočne Bosne – takve se posude nalaze na lokalitetu Gornja Tuzla V, dakle u kontekstu vinčanske kulture. Prema mišljenju A. Benca u njima se možda transportirala sol iz tamošnjih solnih izvora, jer nema drugih razloga za uvoz takvog grubog posuda (Benac 1979:440). Kao zanimljivost spomenimo da poznati tip danilskih ritona Chapman također pokušava protumačiti kao posude za sol (Chapman 1988).

POPIS LITERATURE

- Atlas Europe 1997 Atlas Europe, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb
 Batović 1975 Š. Batović: Odnos Jadranskog primorja prema području jugoistočnih Alpa u neolitu i eneolitu. AV XXIV/1973. Ljubljana 1975.
 Batović1979 Š. Batović: Jadranska zona. U: Praistorija jugoslavenskih zemalja II – Neolit (ur. A. Benac). Sarajevo 1979.,
 Batović1988 Š. Batović: Osvrt na područje Dubrovnika u prapovijesti. Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području. Izdanja HAD-a, sv. 12. Zagreb 1988., 51-77
 Benac 1957 A. Benac: Zelena Pećina. Istorijat istraživanja i terenski podaci. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n.s. 12. Sarajevo, 61-92
 Benac 1973 A. Benac: Obre II. Neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem polju.
 Bolta1962/63 A. Bolta: Neolitska naselbina na Rifniku. AV XIII/XIV. Ljubljana 1962/63, 287
 Bregant 1955 T. Bregant: Trgovina in menjalno gospodarstvo v neolitiku Jugoslavije. AV VI/1. Ljubljana 1955
 Bregant 1974 T. Bregant: Elementi jadransko-mediteranske kulturne skupine v alpskem faciesu lengyelske kulture. Situla 14-15. Ljubljana 1974., 35-43
 Budja 1992 M. Budja: Pečatniki v slovenskih neolitskih naselbinskih kontekstih. Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji XX, Ljubljana, 95-110
 Burić 2000 M. Burić: Finds of Nephrite and Jade Axes on the Territory of Croatia. Krystalinikum 26. Brno, 39-43
 Chapman 1988 J. Chapman: Ceramic Production and Social Differentiation: The Dalmatian Neolithic and the Western Mediterranean. *Journal of Mediterranean Anthropology and Archaeology* 1-2
 Čečuk 1963 B. Čečuk: Jadran u prethistoriji. Pomorski zbornik, knj. 6. Zadar
 Čović 1991 B. Čović: Eneolitska zlijebljena keramika na istočnoj jadranskoj obali i njenom zaleđu. Zbornik radova posvećenih Alojzu Bencu. Posebna izdanja ANUBiH XCV/27. Sarajevo, 67-78
 Čučković 1986 L. Čučković: Arheološka topografija karlovačke regije. Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području. Izdanja HAD-a sv. 10. Zagreb 1986., 9-19
 Dimitrijević 1961 S. Dimitrijević: Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji. *Opuscula archaeologica* V. Zagreb 1961.
 Dimitrijević 1968 S. Dimitrijević: *Sopotsko-lendelska kultura*. Zagreb 1968.
 Dimitrijević 1979 S. Dimitrijević: Sjeverna zona. U (A. Benac, ur.): Praistorija jugoslavenskih zemalja, II, Neolit, Sarajevo. 229-363
 Dimitrijević 1979a S. Dimitrijević: Retz-Gajary kultura. U (A. Benac ur.): Praistorija jugoslavenskih zemalja, III, eneolit. Sarajevo 1979.,
 Dimitrijević 1979b S. Dimitrijević: Problem eneolita na istočnoj jadranskoj obali. U: Praistorija jugoslavenskih zemalja III – Eneolit (ur. A. Benac). Sarajevo 1979.
 Dimitrijević 1980 S. Dimitrijević: Zur Frage der Retz-Gajary-Kultur in Nordwestjugoslawien und ihrer Stellung im panonischen Raum. *Bericht RGK* 61. Frankfurt 1980.,15-90
 Dimitrijević 1982 S. Dimitrijević: Die frühe Vinkovci-Kultur und ihre Beziehungen zum vučedoler Substrat. *Opuscula archaeologica* 7, 7-36
 Drechsler-Bižić 1970 R. Drechsler-Bižić: Zaštitna iskopavanja pećine Golubinjače kod Kosinja. VAMZ ser. 3. IV, Zagreb, 111-119
 Forenbaher 1987 S. Forenbaher: Vlaška peć kod Senja – Rezultati istraživanja 1986. *Opuscula archaeologica* 11-12, 83-97

- Karolyi 1992 M. Karolyi: *The Early Copper Age in County Vas*. Szombathely.
- Karolyi 1994 M. Karolyi: Die Funde der spätesten Phase der Lengyel-Kultur in Westtransdanubien. Internationales symposium über die Lengyel-Kultur 1888-1988. Brno- $\text{Ě}6d\text{Ě}$, 104-111
- Korošec 1952 J. Korošec: Kulturne ostaline v Ajdovski jami pri Nemški vasi. Razprave SAZU III. Ljubljana 1952., 45
- Korošec 1960 J. Korošec: Drulovka. Zbornik FF III/IV. Ljubljana 1960., 5
- Korošec 1962 J. Korošec: Nekaj neolitskih in eneolitskih problemov v okolici Križevcev na Hrvatskem. Zbornik FF IV/1. Ljubljana 1962., 28
- Korošec 1964 J. Korošec: Kulturne ostaline na kolišču ob Resnikovem prekopu, odkrite v letu 1962. Poročilo oraziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji I, Ljubljana 1964., 25
- Korošec 1965 J. Korošec: Neo in eneolitski elementi na Ptujskem gradu. Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji II. Ljubljana 1965., 13
- Marijanović 1979 (1980) B. Marijanović: O položaju privjesaka od spondilusa iz Obra, GZM n.s. XXXIV, Sarajevo, 27-33
- Marijanović 1991 B. Marijanović: Kasna hvarsko-lisičićka kultura u eneolitu. Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. Posebna izdanja ANUBiH, XCV/27. Sarajevo, 185-192
- Marijanović 1992 B. Marijanović: Neka pitanja eneolitika na istočnoj jadranskoj obali. Diadora 14. Zadar 1992., 5-23
- Marijanović 1994 B. Marijanović: Vučedolska kultura na istočnoj jadranskoj obali. VAHD, sv. 85. Split 1994.,
- Marković 1986 Z. Marković: Neki problemi geneze i razvoja lasinjske kulture. Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području. Izdanja HAD-a sv. 10. Zagreb 1986., 19-28
- Marković 1988 Z. Marković: O nekim kronološkim pitanjima eneolitičkih i brončanodobnih kultura južne Dalmacije i njezina zaleđa. Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području. Izdanja HAD-a, sv. 12. Zagreb 1988., 79-88
- Marković 1974 Č. Marković: The stratigraphy and chronology of the Odmuť Cave. *Archaeologia Iugoslavica* XV. Beograd 1974., 7-13
- Marković 1985 Č. Marković: *Neolit Crne Gore*. Beograd 1985.
- Mirosavljević 1974 V. Mirosavljević: Gradine i gradinski sistemi u prethistorijsko i protohistorijsko doba. Arheološki radovi i rasprave JAZU VII, 259-292
- Müller 1997 J. Müller: Neolithische und chalkolithische Spondylus-Artefakte . Anmerkungen zu Verbreitung, Tauschgebiet und sozialer Funktion. ??????. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel. Berlin, 91-106
- Novak 1955 G. Novak: *Prethistorijski Hvar*. Zagreb 1955.
- Pahić 1955: S. Pahić: Prazagodovinska selišćna najdba v Zrečah, AV VI. Ljubljana 1955., 258ss
- Pahić 1957 S. Pahić: Neolitske jame v Brezju pri Zrečah, AV VIII. Ljubljana 1957., 227
- Petrić 1967/68 N. Petrić: Prilozi pretpovijesti Istre. Jadranski zbornik X. Pula 1976-1978., 441-464
- Petrić 1980 N. Petrić: Komunikacije u prethistoriji Jadrana. Putevi i komunikacije u praistoriji. Referati održani na simpozijumu praistorijske i antičke sekcije Saveza arheoloških društava Jugoslavije, aprila 1978. godine u Peći. Materijali XVI. Savez arheoloških društava Jugoslavije. Beograd 1980., 21-43
- Petrić 1981 N. Petrić: Uvod u prethistoriju dubrovačkog područja. VAMZ 3. ser. XIV. Zagreb 1981., 1-11
- Petrić 1995 N. Petrić: Sjekire od žadeita i nefrita u pretpovijesti Hrvatske. *Histria archaeologica* 26, 5-27
- Raunig 1980 B. Raunig: Putevi i komunikacije u praistoriji. Referati održani na simpozijumu praistorijske i antičke sekcije Saveza arheoloških društava Jugoslavije, aprila 1978. godine u Peći. Materijali XVI. Savez arheoloških društava Jugoslavije. Beograd 1980., 21-43
- Reinecke 1939 P. Reinecke: Ein neuer spiralkeramischer Kreis an der Nordostküste der Adria. *Germania* 23, 1939., 213-220
- Stipčević 1962 A. Stipčević: O nalazu spondilusa iz Ražanca uz problem porijekla podunavskog spondilusa. Radovi Instituta JAZU u Zadru 9. Zadar
- Težak-Gregl 1993 T. Težak-Gregl: *Kultura linearnotrakaste keramike u središnjoj Hrvatskoj*. Zagreb
- Težak-Gregl 2000 T. Težak-Gregl: The Problem of the Lengyel Culture in Northern Croatia. *Památky archeologické – Supplementum* 13. Praha, 403-409
- Težak-Gregl 2001 T. Težak-Gregl: Glačane kamene ruktovrine neolitičkog i eneolitičkog razdoblja u Hrvatskoj. *Opuscula archaeologica* 25,
- Vencl 1958 S. Vencl, Spondylove šperky v Podunajskom neolitu. *Archeologicke rozhledy* XI/1958, seš. 5, 699-742
- Willms 1985 Ch. Willms: Neolithischer Spondylusschmuck. *Hundert Jahre Forschung. Germania* 63/2, Frankfurt-Mainz 1985.,331-343

SUMMARY

CONTACTS BETWEEN THE CONTINENTAL AND COASTAL CROATIA
IN THE NEOLITHIC AND THE ENEOLITHIC

Key words: prehistory, Neolithic, Eneolithic, communications, roads, trade, raw materials, pottery, stone, shells

Was there any communication between prehistoric communities? Did they exchange their experiences and achievements? Was there any trade or any other kind of relation between them? How distant could they be in order to keep these relations alive? Nowadays we know undoubtedly that there were both direct communications and migrations of whole peoples and the indirect contacts established through the communication of ideas. However, archaeology is still trying to find concrete and relevant proofs that would confirm such processes. These are mostly different kinds of pottery. Due to the specific shapes, baking techniques, styles of decoration and other features, it is quite easy to differentiate between different cultures and to notice the material that does not conform to the usual pottery assemblage of a certain prehistoric community. Another important indicator of communication between the communities is raw material for the production of tools, weapons and jewellery. In the Neolithic and in most of the Eneolithic, the raw material consisted of certain stones, different minerals for the production of dyes, snails and shells, regardless of whether they were used as jewellery or food. In the course of Eneolithic ores were used for smelting and metal production. Obviously, the Neolithic and Eneolithic communities traded in other products, too, especially in agricultural products, cattle and hunting pray, but this kind of trade can very rarely (if ever) be confirmed by archaeological material. At this point, one should point out that all the mentioned categories of proof may indicate different level and intensity of mutual relations. Some of the objects are direct imports from one culture to another. Others are recognised as foreign elements in a certain geographical region, but produced locally under the external influences. A large amount of such objects could indicate the migration of a whole population or at least a movement of a considerably large group. When dealing with objects made of imported raw material (e.g. stone that is not available in the area where the product was found, some species of shell or obsidian), we have to consider both possibilities: were they imported as finished products, or did people trade only in raw materials and later manufactured the product in their own workshops.

Croatia's position is determined by the fact that it belongs to two different European civilisations – the Central European and Mediterranean one. Croatia consists of three large natural and geographic units: the continental, coastal Croatia and the mountainous area that separates them. (Atlas of Europe 1997: 345). However, due to its specific shape, the shortest direct routes between different parts of Croatia (e.g. Istria or southern Croatia) sometimes go through other countries. Obviously, the prehistoric roads followed the shortest routes, which means that in our pursuit of the traces of such routes we will often have to step out of the present-day borders of Croatia. Some of the natural routes lead through the mountainous area of Croatia. Given that the mountains here are not too high, they did not present an insurmountable obstacle, not even

in the earliest prehistoric periods. Unfortunately, very little research has been undertaken in this area, the region of Gorski kotar and Lika, as regards the Neolithic and Eneolithic sites. An important communication between the continental and the coastal part of Croatia is, by all means, the valley of the river Una, but this is yet another poorly explored area. The valleys of the rivers that flow into the Adriatic are also important communication routes, which has been confirmed archaeologically on numerous occasions, but they all primarily lead to the territory of Bosnia and Herzegovina, and only then indirectly to Slavonia. Istria, on the other hand, is much better connected with the area of the present-day Slovenia and with parts of Croatia that lie south of it along the Adriatic coast.

The early and the middle Neolithic

Although the main representatives of that period in the continental and in the Adriatic area, the Starčevo and the Impresso Culture, have certain common characteristics, they mostly result from the fact that both cultures were at a similar stage of development, that they shared a similar economy, that they were both at the beginning of the pottery production and technique, etc. The only indicator of certain trade links of the Starčevo Culture with some distant areas is a pendant made of the *Spondylus* shell, found in a child's grave that was discovered within the late level of the Starčevo Culture settlement in Vinkovci at the site of Hotel (Dimitrijević 1979 : 241). The *Spondylus* is a Mediterranean shell and its presence in the continental Eastern Slavonia needs to be viewed in context of the indisputable contacts with the cultures whose area included the natural sources of this raw material. Since the *Spondylus* from Vinkovci has not been analysed, we can take the analysis of a similar find from Vinča, which is the closest corresponding sample to that found in Vinkovci. The analysis defined that this *Spondylus* came from the Aegean Sea (Willms 1985 : 331). However, there were contacts between the Starčevo and the Impresso Culture, not in the territory of the present-day Croatia, but in central Bosnia, at Obre I site. The communication went along the valleys of the rivers Neretva and Bosna. The finds of jewellery made of *Spondylus* shell are especially numerous in the Butmir Culture settlement Obre II. A. Benac considers it indisputable that the *Spondylus* found in Obre II is of the Adriatic origin and that it is not fossil material, but rather the recent one (Benac 1973 : 99). According to him, there are two possibilities: either the jewellery was imported as finished products from the Adriatic or the shell was imported as raw material and the jewellery was produced locally. The latter is more probable because although the *Spondylus* shell is a rather frequent find at the Neolithic sites along the Adriatic coast (Danilo, Smilčić, Grapčeva špilja), the jewellery made of it is extremely rare (Ražanac, Grapčeva špilja). Benac believes that the *Spondylus* finds at the Sopot site also came from the Adriatic. Four pendants made of the *Spondylus* shell that were found in the Sopot Culture settlement at the site of Sopot were determined by Dimitrijević as Sopot III (Dimitrijević 1968 : 47). This

makes them chronologically simultaneous to the finds from Obre II site. But there are numerous confirmations of contacts between central Bosnia and Slavonia that went through the area of northern Bosnia. Even the Butmir Culture endorsed certain Pannonian elements that came there through the Sopot Culture (Benac 1973 : 156). Therefore, the *Spondylus* found at the sites of the Starčevo Culture and the Sopot Culture could have come there via Vinča or from the Adriatic coast through central Bosnia. Batović also suggests such indirect contacts of the Sopot Culture and the Danilo Culture (Batović 1979 : 566).

There are, however, two sites that clearly suggest the existence of direct contacts between the central and the coastal Croatia, in this case, northern Dalmatia: Staro Čiče near Zagreb and Smilčić in the vicinity of Zadar. The site of Staro Čiče - Gradišće is complex prehistoric and medieval settlement. Among others, there were also finds of pottery of the Korenovo Culture (Težak-Gregl 1993 : 14, 50, T. 9, 10) and one trapezoid axe made of jadeite (Burić 2000). At the settlement in Smilčić, among the typical pottery of the late Danilo Culture and the early Hvar Culture, there was a dozen of characteristic fragments of the Korenovo Culture which in this context present a clear example of imported objects (Batović 1979 : 540, 548, T. XCI/10; Težak-Gregl 1993 : 14). Therefore, we can presume that there were some contacts between the two Neolithic populations which made it possible for the Korenovo Culture pottery from the continental part of the country to reach the area of northern Dalmatia, while the jadeite axe must have come to Staro Čiče from the Adriatic area because such axes were thus far discovered only on the Adriatic coast and on the islands (Petrić 1995, Burić 2000). Which route was used to link the two Neolithic worlds? Considering the geographic features of the area, the obvious answer is the valley of the river Una.

Late Neolithic and Eneolithic

In the late Neolithic and at the time of its transition to Eneolithic the contacts between the continental and the coastal area became more intensive, which is reflected in a higher number of physical proofs. Josip Korošec was the first to explore this phenomenon, although primarily in the territory of Slovenia. He called the Neolithic culture of central Slovenia the alpine type of the Lengyel Culture. He also noticed strong elements of the Butmir Culture, the Danilo Culture and even the Hvar Culture (the Adriatic component) in its formation (Korošec 1965). T. Bregant further developed the thesis of important influence of the Adriatic elements on the Slovenian Neolithic and Eneolithic (Bregant 1974). However, she pointed out the differences between the Slovenian sites and sites of the Lasinja Culture along the river Kupa, and she claimed that the Slovenian sites could not be attributed to the regular Lasinja Culture. Recent excavations in Slovenia, north-western Croatia, western Hungary and southern Austria revealed that at the end of the Neolithic this area belonged to the late Lengyel Culture which was later replaced by the Lasinja Culture (Karolyi 1992; Karolyi 1994; Težak-Gregl 2000).

In his first published work dealing with the Lasinja Culture (Dimitrijević 1961 : 48), even S. Dimitrijević noticed certain Adriatic influences, primarily in the shape of the round bowl with a short neck (Dimitrijević 1961. C/1, fig. 101-105, 123 etc.). He noticed numerous corresponding

finds in the Hvar Culture. Dimitrijević thought that the contact between these two cultures must have been realised in the area of Lika. However, one must bear in mind that those finds were mostly from Kiringrad that is considered by most of the Croatian archaeologists to be a Hallstatt Culture settlement, rather than the Lasinja Culture one (Marković 1996 : 22; Čučković 1986 : 17, footnote 3). Later Dimitrijević himself attributed the bowls from Hrnjevac to the Kevderc-Hrnjevac type of the Retz-Gajary Culture (Dimitrijević 1979: T. XLVII/4; Dimitrijević 1980 : T.12/1, 6). The areas of Kordun, Banovina, Gorski kotar and the region around Trieste are the most probable places of transfer of elements from the Mediterranean and continental parts of Croatia. Another piece of pottery attributed to the Hvar Culture was found in Lika, in the Golubinjača Cave near the village of Mlakve, about 10 kilometres from Perušić (Drechsler-Bižić 1970 : T. III/1-2). Some bowls found at the site of the Lasinja Culture in Čakovac near Josipdol show clear influence of the bowl shaping in the Hvar Culture (Dimitrijević 1961 : T. XVIII/136, 138, 141). A bowl found at the Lasinja site bears similar characteristics (Dimitrijević 1961: fig. 79).

The Eneolithic in Dalmatia is represented by the Nakovana Culture. It spread from the south to the north of Dalmatia. N. Petrić believes that there is a special north Adriatic type of the Nakovana Culture which includes some influences that are not present in the southern areas, primarily an element of the Baden Culture (Petrić 1980 : 28). In the early Eneolithic, the northern Adriatic was generally more open to the influences from the central Europe than Dalmatia. In Istria the Lasinja pottery was found on the islands of Brijuni and on Limska Gradina (Petrić 1980 : footnote 51). As far as the northern coastal region is concerned, Forenbaher believes that a fragment of biconical bowl found in Vlaška Peć (10 kilometres north of Senj) could belong to the Lasinja Culture, and he attributes the rest of the pottery to the Nakovana Culture (Forenbaher 1987 : 89).

In the Dubrovnik region, two bowls that do not fit into the Neolithic pottery assemblage of the Adriatic area were found in the Vilina Pećina, above the spring of the river Ombla. They have a biconical belly and a high cylindrical neck. The closest counterpart of this example is a similar vessel found in the Grapčeva špilja on the island of Hvar (Novak 1955 : T. CCXXXV, 2) which is not of the Adriatic type either. It belongs to the group of small pots with biconical belly and a high cylindrical neck, that S. Dimitrijević defined as one of the most important examples of the developed Sopot Culture (Dimitrijević 1968 : 37, fig. 6/21). How did these shapes typical of the Sopot Culture come to Hvar and to the Dubrovnik region? N. Petrić believes that they should be viewed in context of the late Vinča Culture which spread in the direction of Bosnia and Herzegovina and the coast of the Adriatic during the Vinča C and D1 periods, thus influencing the development of the Nakovana Culture in the early Eneolithic period (Petrić 1981: 4-5). The other explanation that is hardly acceptable is that the shapes were directly imported from the area of the Sopot Culture. There are some obvious similarities, especially between the vessel from Grapčeva špilja and some Sopot Culture vessels from eastern Slavonia and Srijem. However, it would be difficult to establish possible reasons for contacts or communication routes between eastern Slavonia and southern Dalmatia. Furthermore, no other element of the Sopot Culture has been noticed in the Adriatic area. Nonetheless, Š. Batović considers the

vessels from the Dubrovnik region to be closer to the Sopot Culture than to the Vinča Culture, although they do not entirely correspond to the typical vessels of the Sopot Culture (Batović 1988 : 54). He believes that those vessels were produced under the influence of the Sopot Culture and not actually imported from that area. Z. Marković in the vessels sees Lengyel Culture that could have reached the Adriatic coast only through the late Sopot Culture from Slavonia (the so called Sopot IV according to Marković) or through the latest Vinča Culture types from Bosnia - Vinča D3 (Marković 1988 : 79).

There is a pottery fragment richly ornamented with incised lines and stab marks, marked as Ombla I (which means that it probably came from the cave of Vilina pećina). N. Petrić found similar examples in the cave of Grapčeva špilja and the Gudnja Cave in Croatia, in the cave of Zelena pećina in Herzegovina and the Odmut Cave in Montenegro (Petrić 1987 : 6-7). However, A. Benac attributes the fragment from Zelena pećina to the Vučedol Culture (Benac 1957 : 82, T. II). Č. Marković believes that the fragment from the Odmut Cave, along with some other examples, belongs to the Lasinja Culture, i.e. to the early Eneolithic of the Adriatic region. He concluded that the presence of the Lasinja Culture elements indicates a possible influx of new communities to the area around the river Piva, some of which brought in the elements of the Lasinja Culture (Marković, Č. 1974 : 11; Marković, Č. 1985: 83). Petrić, on the other hand, argues that none of the examples is a typical form of the Lasinja Culture. He even claims that there are no distinctive Lasinja profiles in the southern Adriatic area. Petrić allows the possibility that ornaments and shapes of the pottery in question have certain resemblances to the Lasinja Culture, but there are also visible influences of the Vučedol Culture. Since the phenomenon is present in the whole area from central Dalmatia to Montenegro, Petrić suggests that it might be defined as a separate pottery group or cultural phenomenon in the late Eneolithic (Petrić 1981 : 7). In any case, neither the fragment from the Vilina pećina, nor other examples given by Petrić, belongs to the Lasinja Culture. S. Dimitrijević was the first to support the idea of the presence of the Lasinja Culture on the Adriatic

(S. Dimitrijević 1979 : 377) on the basis of the finds from the 6th layer of the Odmut Cave that were determined as the Lasinja Culture pottery by Č. Marković. On the grounds of some pottery found in the 6th layer of the Odmut Cave he assumed that the Lasinja Culture was present in the Adriatic hinterland, while there is no proof of its presence in the coastal area. In his opinion the Lasinja Culture presents the final stage of the Eneolithic in this region, given that it has already been defined as one of the generic elements of the Cetina Culture (Batović 1975 : 102). However, as we already mentioned, N. Petrić questions any hypothesis regarding the existence of an Adriatic type of the Lasinja Culture. The theory was also fiercely criticised by B. Marijanović (Marijanović 1992 : 14-15). The only fact that remains indisputable is that the earliest Eneolithic horizon on the Adriatic and in its hinterland is marked by the channelled pottery. In the stratigraphy of all the sites it comes immediately after the horizon of the late Neolithic culture, whether it is the classical Hvar Culture (Grapčeva špilja, Gudnja, Spila near Nakovana), the Hvar-Lišići variant (Ravlića pećina), or the late Vinča Culture (Odmut). While S. Dimitrijević regarded the Vinča Culture to have been the main carrier of such pottery, today most authors agree that it was the Bubanj-Salcuta Culture. The definition of the late Eneolithic as the period of influx of the continental Eneolithic cultures does not correspond to the actual archaeological finds. Dimitrijević based his theory on some elements (some pottery types attributed to the Lasinja Culture and elements of the corded ware) that are still rather sporadic. They have not been found as an individual phenomenon at any site, but always in association with some other pottery. Besides, the previously mentioned pottery, thus far attributed to the Lasinja Culture, does not belong to that culture at all. What all the mentioned fragments have in common is the channelled ornament consisting of several groups of parallel lines on the neck, shoulder and belly of the vessel. B. Čović named this kind of pottery *the channelled pottery* and suggested that this phenomenon is originally linked to the area of eastern Balkans (Čović 1991 : 67). Dimitrijević saw the Vučedol Culture as the other carrier of "the continental Eneolithic", but that theory has also recently been refuted by B. Marijanović (Marijanović 1994).

Translated by H. Potrebica